

Wrocław, 16 listopada 2023 r.

dr hab. Robert Szmytkie, prof. UWr
Zakład Geografii Społeczno-Ekonomicznej
Instytut Geografii i Rozwoju Regionalnego
Uniwersytet Wrocławski

Recenzja rozprawy doktorskiej mgr Leszka Dąbrowskiego
pt. Przestrzeń polskich miast jako miejsce spędzania czasu wolnego przez pokolenie Z

promotorki: dr hab. Stefania Środa-Murawska, prof. UMK
dr hab. Elżbieta Grzelak-Kostulska, prof. UMK

Interdyscyplinarna Szkoła Doktorska Nauk Społecznych
Wydział Nauk o Ziemi i Gospodarki Przestrzennej
Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu

Wprowadzenie

Recenzowana rozprawa doktorska mgr Leszka Dąbrowskiego porusza zagadnienie spędzania czasu wolnego przez przedstawicieli pokolenia Z, które w literaturze przedmiotu utożsamiane są z osobami urodzonymi w latach 1995-2010. Przedmiotem badań w pracy jest przestrzeń miasta rozpatrywana jako miejsce realizacji zachowań wolnoczasowych w przypadku uczniów szkół ponadpodstawowych (osoby w wieku 15-19 lat). Zagadnienie to wydaje się być o tyle interesujące, że dla pokolenia Z, żyjącego w rozwiniętej erze cyfrowej od urodzenia, istotne znaczenie, obok klasycznej przestrzeni fizycznej (materialnej), ma przestrzeń społeczna i wirtualna. W tak zarysowanej tematyce dysertację należy umieścić w nurcie badań geografii człowieka oraz w ramach geografii społecznej. Jednocześnie należy nadmienić, że jest to jedna z pierwszych prac na gruncie polskiej geografii społeczno-ekonomicznej, w której podjęto się badań holistycznie ujmujących przestrzenne zachowania młodzieży (przedstawicieli pokolenia Z) w czasie wolnym.

Konstrukcja pracy

Recenzowana praca wraz ze spisami i załącznikami liczy 197 stron maszynopisu (z czego 137 stron tekstu), w tym 44 tabele i 27 rycin. Wykaz literatury cytowanej w pracy obejmuje 863 pozycje, z czego jedynie 15% stanowią publikacje w języku polskim. Należy jednak wspomnieć, że kilkadziesiąt pozycji w bibliografii jest zdublowana. Niemniej jednak, bogata literatura przedmiotu wskazuje na dobre rozpoznanie tematyki przez Autora dysertacji.

Praca składa się z siedmiu zasadniczych części. Rozdział wstępny obejmuje [1.1] wprowadzenie, [1.2] cel, pytania i hipotezy badawcze, zakres pracy, [1.3] materiały źródłowe i metody pracy. W zamyśle Autora *praca doktorska podejmuje ważny, aktualny temat – przestrzenność spędzania czasu wolnego pokolenia Z w obliczu zmieniających się realiów* (s. 4), a jej zakres przedmiotowy określa poszukiwanie odpowiedzi na pytania dotyczące form i miejsc spędzania

czasu wolnego przez pokolenie Z, jak również wpływu Internetu i nowych technologii na przestrzenne zróżnicowanie tych zachowań (s. 3-4). Omawianą problematykę osadzono na gruncie czterech koncepcji teoretycznych: [1] koncepcji społecznego wytwarzania przestrzeni, [2] postmodernizmu, [3] koncepcji miejsca znaczącego (istotnego) i trzeciego miejsca, i [4] koncepcji poczucia miejsca (s. 4).

Za cel główny pracy przyjęto *ustalenie i wyjaśnienie w drodze postępowania badawczego, jak przestrzeń polskich miast funkcjonuje w roli miejsca, gdzie pokolenie Z spędza swój wolny czas* (s. 6). Jak stwierdzono, *podstawowy problem podjęty w pracy sprowadza się do potrzeby zrealizowania czterech zadań badawczych*, do których zaliczono: [1] identyfikację zachowań wolnoczasowych pokolenia Z, [2] określenie cech charakterystycznych miejsc spędzania czasu wolnego pokolenia Z, [3] identyfikację postaw i opinii względem (znaczącego) miejsca w spędzaniu czasu wolnego, oraz [4] określenie czynników wpływających na wybór miejsca spędzania czasu wolnego i podejmowanie zachowań wolnoczasowych (s. 6-7). Ze wskazanymi zadaniami wiążą się następujące pytania badawcze (s. 7):

1. *W jakiej przestrzeni reprezentanci pokolenia Z spędzają najwięcej czasu wolnego?*
2. *Jakie są preferencje dotyczące miejsc spędzania czasu wolnego?*
3. *Z kim reprezentanci pokolenia Z lubią spędzać czas wolny?*
4. *Jakie miejsca są znaczące dla pokolenia Z?*
5. *Jakie są cechy miejsc znaczących dla pokolenia Z?*
6. *Jakie aktywności wolnoczasowe pokolenie Z podejmuje w miejscach znaczących?*
7. *Jakie miejsca spędzania czasu wolnego pokolenia Z charakteryzują się najwyższymi wartościami poczucia miejsca (w tym jego komponentów)?*
8. *Jakie czynniki społeczne, demograficzne i ekonomiczne warunkują wybór miejsca spędzania czasu wolnego i podejmowanie zachowań wolnoczasowych przez pokolenie Z?*
9. *Jakie czynniki przestrzenne wpływają na wybór miejsca spędzania czasu wolnego i podejmowanie zachowań wolnoczasowych przez pokolenie Z?*

Jednocześnie, w rozdziale wstępnym sformułowana została hipoteza główna, zakładająca, że: *istnieje istotna relacja między tym, jak dana przestrzeń miejska jest zorganizowana oraz jak jest postrzegana, a zachowaniami wolnoczasowymi pokolenia Z* (s. 7). Na potrzeby pracy przyjęto również trzy hipotezy szczegółowe w brzmieniu:

1. *Charakterystyczne cechy przestrzeni miejskiej oraz jej funkcjonalności i wartości, wpływają na wybór miejsc spędzania czasu wolnego przez pokolenie Z, co wpływa na różnorodność zachowań wolnoczasowych tego pokolenia* (s. 8);
2. *Wielkość miasta wpływa na wybór znaczącego miejsca spędzania czasu wolnego i podejmowanie zachowań wolnoczasowych przez pokolenie Z* (s. 8);
3. *Czynniki społeczno-demograficzne wpływają na wybór znaczącego miejsca spędzania czasu wolnego i podejmowanie zachowań wolnoczasowych przez pokolenie Z* (s. 9).

W tym miejscu należy stwierdzić, że założenia teoretyczne pracy zostały dobrze przemyślane, aczkolwiek pewne wątpliwości może budzić rozbudowanie (wieloaspektowość) hipotez badawczych, co może uniemożliwiać ich jednoznaczne zweryfikowanie. Taki problem można dostrzec w przypadku hipotezy pierwszej, której pierwsza część mogłaby mieć inne brzmienie (np. *Cechy różnych form użytkowania terenu wpływają na wybór miejsc spędzania czasu wolnego przez pokolenie Z*), a jej druga część powinna być odrębną hipotezą, czy też w przypadku

hipotezy drugiej (nie jest bowiem jasne, czy chodzi o podejmowanie aktywności przez pokolenie Z w ogóle, czy o ich częstość czy też o formę).

W kolejnym podrozdziale pracy omówiono materiały źródłowe i metody pracy. Podstawową techniką badawczą wykorzystaną w pracy była technika ankietowa CAWI (Computer-Assisted Web Interview), a materiał faktograficzny został zgromadzony przy pomocy geoankiety, obejmującej 23 pytania (18 pytań zasadniczych i 5 pytań metryczkowych). Opis postępowania badawczego jest rozbudowany, a jego konstrukcja jest logiczna i przejrzysta. Kilka kwestii jest jednak dyskusyjnych, co skłoniło recenzenta do zadania następujących pytań:

1. Które miasta wylosowano do badań ankietowych? Czy w miastach tych musiała znajdować się szkoła ponadpodstawowa? Jeśli nie, to w jaki sposób „docierano” do respondentów z tej grupy wiekowej?
2. Jakimi przesłankami kierowano się przy określeniu wielkości próby na 10000 osób? Na jakiej podstawie stwierdzono, że wartość ta będzie *wystarczającą do osiągnięcia poziomu saturacji wymaganego do poznania postaw i zachowań młodzieży?* (s. 12)
3. Czy liczba respondentów w poszczególnych województwach i kategoriach wielkościowych miast odpowiadała strukturze ludności wg płci i wieku w tej grupie w całej populacji? (tab. 3, s. 13)
4. Czy badaniami objęto jedynie reprezentantów pokolenia Z zameldowanych na pobyt stały w miastach wylosowanych do badań, czy również osoby zameldowane w tych miastach na pobyt czasowy lub dojeżdżające do szkół ponadpodstawowych w tych miastach?

Rozdział drugi pracy ma charakter teoretyczny. W pierwszych trzech podrozdziałach omówiono koncepcje, na których opiera się praca, tzn. koncepcje przestrzeni i miejsca (rozd. 2.1), zwrot przestrzenny i koncepcję społecznego wytwarzania przestrzeni (rozd. 2.2) i postmodernizm w geografii (rozd. 2.3), a także omówiono najważniejsze publikacje poświęcone pokoleniu Z (rozd. 2.4) i przestrzeni czasu wolnego młodzieży (pokolenia Z) (rozd. 2.5). Rozdział ten opiera się na analizie bogatej literatury przedmiotu i wskazuje na bardzo dobre rozpoznanie tematyki przez Autora dysertacji. Niemniej jednak należy zwrócić uwagę na dwie kwestie dyskusyjne. Po pierwsze, w rozważaniach na temat cyberprzestrzeni i przestrzeni wirtualnej pominięto pracę K. Janca *Geografia internetu* (2017), w której rozdział drugi poświęcony jest zdefiniowaniu pojęć przestrzeni rzeczywistej i wirtualnej. Po drugie, niezasadne jest traktowanie „młodzieży” i „pokolenia Z” jako synonimów, na co wskazuje m.in. tytuł rozdziału 2.5. Młodzież to bowiem grupa osób w określonym przedziale wieku, natomiast pokolenie to grupa osób urodzona w podobnym czasie (pokolenie Z, z uwagi na ich lata urodzenia, można zaliczyć jako młodzież w momencie pisania pracy). Szkoda też, że w rozdz. 2.4 zabrakło informacji, jaki jest udział osób należących do pokolenia Z w społeczności Polski. Mimo iż rozdział teoretyczny jest napisany bardzo poprawnie pod względem językowym, to w jego treści pojawiają się zdania niezrozumiałe lub zbyt rozbudowane.

Kolejne trzy rozdziały pracy mają charakter empiryczny i prezentują wyniki badań ankietowych. Rozdział trzeci dotyczy aktywności wolnoczasowych pokolenia Z, rozdział czwarty – charakterystyki przestrzeni (znaczących miejsc) spędzania czasu wolnego pokolenia Z, z kolei rozdział piąty – aktywności wolnoczasowych w przestrzeni (znaczących miejscach) pokolenia Z. Mimo iż rozdziały empiryczne opierają się na bardzo interesującym i wartościowym materiale faktograficznym, ta część pracy wyraźnie odbiega *in minus* od dobrze napisanych rozdziałów wstępnego i teoretycznego. Na pierwszy rzut oka wysuwają się pobieżność, schematyzm

oraz brak refleksyjności w prezentowaniu wyników badań. Dotyczy to w szczególności analizy związków między formą spędzania czasu wolnego a użytkowaniem i pokryciem terenu na podstawie BDOT10k (i to bez należytego krytycyzmu wobec wiarygodności użytej bazy danych). W efekcie, w treści pracy pojawiają się sformułowania typu: *Raz w tygodniu młodzi odwiedzają przede wszystkim tereny roślinności krzewiastej (50%), leśne i zadrzewione (38,2%) oraz związane z wodą powierzchniową (34,1%)* (s. 100). Podobne wątpliwości interpretacyjne budzą np.: rys. 19 (s. 102), rys. 20 (s. 104), tab. 25 (s. 107), tab. 27 (s. 108-109), tab. 29 (s. 111) czy tab. 31 (s. 112-113). Duże zastrzeżenia można również mieć do samej struktury czy zakresu treści rozdziałów empirycznych (rozdziały te są bowiem niespójne, a zawarte w nich informacje prezentowane są dość chaotycznie, często bez nawiązania do tytułu danego rozdziału), a wnioski kończące poszczególne rozdziały, w szczególności rozdz. 4 (s. 104-105), jedynie w pewnym zakresie nawiązują do uzyskanych wyników badań.

Co więcej, w opinii recenzenta w analizie pominięto szereg istotnych z punktu widzenia poruszonej problematyki kwestii, prowokując następujące pytania:

- Dlaczego nie zbadano, jak forma spędzania czasu wolnego przez pokolenie Z wpływa na dobór osób, z którymi młodzi ludzie ten czas spędzają?
- Dlaczego analiza wpływu cech społeczno-ekonomicznych respondentów na wybór istotnych miejsc (przestrzeni) spędzania czasu wolnego ogranicza się jedynie do krótkiego akapitu (s. 128)?
- Dlaczego nie zbadano w sposób szczegółowy różnic w sposobach spędzaniu czasu wolnego przez pokolenie Z ze względu na płeć i wiek?
- Dlaczego nie przeanalizowano struktury użytkowania terenu i pokrycia terenu w miastach objętych badaniami ankietowymi?
- Czy w analizie częstotliwości korzystania z miejsc znaczących przez przedstawicieli pokolenia Z uwzględniono różnice między dniami roboczymi i dniami wolnymi?
- Na jakiej podstawie dokonano podziału aktywności wolnoczasowych (rozdział 5), które zostały pogrupowane w cztery kategorie: *aktywności sportowo-rekreacyjne, aktywność związana z naturą, relaks i życie towarzyskie oraz aktywność wirtualna* (s. 106)?
- Dlaczego wpływ wielkości miasta na wybór lokalizacji miejsca znaczącego przez pokolenie Z (s. 125-128) była analizowana w rozdz. 5 a nie w rozdz. 3?
- Dlaczego analiza ta ogranicza się jedynie do pokrycia terenu i kompleksów użytkowania terenu?
- Dlaczego nie podjęto analizy związków przestrzennych zachodzących między różnymi kategoriami miejsc istotnych dla pokolenia Z, tzn. miejsc pierwszych, drugich i trzecich (pyt. 14 i 15)?
- Dlaczego nie podjęto analizy wyników w przypadku pytań dotyczących znaczenia ochrony środowiska dla pokolenia Z (pyt. 16-18)?

Ostatnie dwa rozdziały pracy zawierają dyskusję (rozdz. 6) i wnioski (rozdz. 7). Dyskusja jest stosunkowo krótka (5 stron tekstu) i w większości potwierdza wyniki wcześniejszych (zagranicznych) badań nad formami spędzania czasu wolnego przez pokolenie Z. Szkoda, że nie uwypuklono nowych ustaleń o charakterze poznawczym, które wynikają z przeprowadzonych badań. Pewne wątpliwości może budzić również stwierdzenie: *Istotność domu jako znaczącego miejsca w spędzaniu czasu wolnego potwierdza również deklaracja o formie istotnego miejsca – większość respondentów w zaprojektowanym badaniu wskazała, że jest to miejsce znajdujące*

się wewnątrz budynku (s. 130). Wydaje się bowiem, że utożsamianie miejsc wewnątrz budynku tylko z domem jest zbyt dużym uproszczeniem. W ostatnim rozdziale zweryfikowano hipotezy przyjęte we wstępnej części pracy (pomijając jednak hipotezę główną) i dokonano krótkiego podsumowania. Hipotezy pierwsza i druga zostały zweryfikowane pozytywnie, natomiast hipoteza trzecia została odrzucona. W tym zakresie, wątpliwości recenzenta budzą dwie kwestie. Po pierwsze, czy rzeczywiście można mówić o różnorodności zachowań wolnoczasowych pokolenia Z, na które wskazuje pierwsza z hipotez, zweryfikowana pozytywnie. W podsumowaniu można bowiem przeczytać, że *Generacja Z jest na tyle silnie zakorzeniona w przestrzeni wirtualnej, że niezależnie w jakiej przestrzeni fizycznej przebywa, to główną formą spędzania czasu wolnego jest aktywność wirtualna* (s. 136). Po drugie, dlaczego w treści rozprawy nie przeanalizowano danych, na podstawie których odrzucono hipotezę trzecią, ograniczając się do stwierdzenia: *Przeprowadzone analizy statystyczne wykazały, że nie stanowiły one istotnych zmiennej wpływających na wybór form i przestrzeni spędzania czasu wolnego. Analizy statystyczne dla tych zmiennych są nieistotne statystycznie, a kluczowe determinanty zaprezentowano powyżej* (s. 128).

Podsumowując, należy jednak docenić olbrzymi nakład pracy Autora w zbieraniu materiałów źródłowych i interpretacji wyników prowadzonych analiz. Na wysoką ocenę zasługuje też warsztat badawczy Doktoranta w odniesieniu do stosowanych technik badań społecznych i rzetelność analiz statystycznych zawartych w pracy. Można zatem stwierdzić, że Doktorant dość dobrze poradził sobie z ogromnym ilościowo materiałem, jakkolwiek część analityczna pracy wymaga istotnych poprawek. W opinii recenzenta, ogrom zgromadzonego materiału faktograficznego może ponadto stanowić punkt wyjścia do dalszych badań w przedmiotowej problematyce.

Uwagi techniczne

Praca napisana jest dobrym językiem, jakkolwiek w jej treści pojawiają się błędy językowe, stylistyczne i interpunkcyjne. Szereg zdań, z uwagi na ich zawiłą konstrukcję, jest w zasadzie niezrozumiała, jak np.:

- *W geografii i innych dyscyplinach koncepcja miejsca służy jako jednostka analizy, zarówno w naukach przyrodniczych, jak i społecznych (Patterson i Williams, 2005; Brown i Raymond, 2007), jednakże może być rozumiana na wiele sposobów (Champion, 2006).* (s. 31);
- *Przestrzeń to wielowymiarowe, hierarchiczne zjawisko (Lloyd i Auld, 2003), które jest zawsze obecnym elementem podstawowej interakcji pomiędzy ludźmi (Field, 2000). Z perspektywy geograficznej szczególnie istotna staje się potrzeba jej rozpoznania i kształtowania.* (s. 40);
- *Generalnie przyjmuje się, że im starsza osoba, tym mniejszy odsetek korzystających z nowych technologii.* (s. 55);
- *Nawiązując do przyjętych ram koncepcyjnych dysertacji trudno nie dostrzec, że generacja Z mieszka w miastach postmodernistycznych, których głównymi cechami jest zanik relacji przestrzennych i społecznych łączących ludzi z określonymi miejscami (aprzestrzenność, geografia nigdzie) oraz intensyfikacja związków między przestrzenią wirtualną a realnym życiem codziennym (por. Sorkin, 1992).* (s. 136).

Pewne zastrzeżenia można mieć do szaty graficznej pracy. W tab. 1 (s. 11) i tab. 2 (s. 12) brakuje nagłówka (liczba miast, udział miast). Tytuły rycin prezentujących wyniki badań ankietowych powinny być zdaniami oznajmującymi. Rys. 6 (s. 73) jest niejasna, a rys. 11 (s. 83) i rys. 12 (s. 85) są wykonane niezgodnie z przyjętymi zasadami kartograficznymi.

W opinii recenzenta, zaskakujące jest również to, że w pracy z zakresu geografii, zwłaszcza traktującej o przestrzeni, nie ma ani jednej mapy.

Pewne mankamenty dostrzeżono również w konstrukcji samej geoankiety. W pyt. 1 i pyt. 2 odpowiedź pierwsza zawiera się w odpowiedzi trzeciej, a w pyt. 11 odpowiedzi nie wyczerpują wszystkich możliwości (np. co ze szkołą odwiedzaną kilka razy w tygodniu, ale nie codziennie). Zastanawiające jest także, dlaczego pyt. 3 jest pytaniem jednokrotnego wyboru oraz dlaczego w ankiecie nie spytano o formy spędzania czasu wolnego i miejsca znaczące dla pokolenia Z w dni robocze i wolne (przestrzenie te mogą się zasadniczo różnić).

Wyniki i osiągnięcia

Recenzowaną dysertację należy uznać za opracowanie ambitne i wartościowe. Praca ma bowiem charakter pionierski, wypełniając swoistą lukę badawczą na gruncie polskiej geografii społeczno-ekonomicznej w zakresie badań nad zachowaniami wolnoczasowymi pokolenia Z. Co więcej, zgromadzony materiał faktograficzny posiada olbrzymią wartość poznawczą i może stanowić punkt wyjścia do dalszych badań w przedmiotowej problematyce. Zwraca uwagę dobrze przemyślana metodologia badań oraz rygoryzm Autora w realizacji pracy i zamierzonych celów. Stwierzeń tych nie umniejszają wspomniane wyżej uwagi, które po części mają charakter dyskusyjny i mogą być pomocne w przygotowaniu pracy do jej późniejszej publikacji. Za najważniejsze osiągnięcia recenzowanej dysertacji uważam:

- dobrze przemyślaną koncepcję pracy oraz sumienne przeprowadzenie złożonego badania naukowego, na potrzeby którego zastosowano różnorodne metody badawcze, adekwatnie do podjętej tematyki i zamierzonych celów;
- bardzo rzetelnie przeprowadzoną kwerendę biblioteczną i szczegółowy przegląd badań nad zachowaniami wolnoczasowymi pokolenia Z, osadzony w kontekście najważniejszych koncepcji teoretycznych w zakresie geografii człowieka;
- znaczące poszerzenie i uporządkowanie wiedzy na temat pokolenia Z, jego zachowań wolnoczasowych i miejsc znaczących w przestrzeni polskich miast.

Uwagi końcowe

Recenzowana rozprawa jest dobrze zaplanowanym i wykonanym opracowaniem omawiającym zagadnienie zachowań wolnoczasowych pokolenia Z w przestrzeni polskich miast. Praca posiada istotne walory poznawcze i metodologiczne. W opinii Recenzenta założone cele zostały zrealizowane. Co więcej, koncepcja pracy została gruntownie przemyślana, a Doktorantowi udało się podporządkować tok prowadzonego wywodu pod przyjęte założenia. Recenzowana dysertacja jest dziełem oryginalnym, wartościowym i zawiera szereg ustaleń o charakterze poznawczym. Silną stroną pracy jest bogaty materiał faktograficzny i z tego też względu może ona stanowić punkt wyjścia do dalszych badań nad przedmiotową problematyką. Bardzo wysoko oceniam olbrzymi nakład pracy Doktoranta, zarówno w sferze koncepcyjnej, jak i na kolejnych etapach realizacji pracy, co wiązało się ze skrupulatnie przeprowadzoną kwerendą

biblioteczną, zgromadzeniem materiałów źródłowych oraz wykonaniem żmudnych analiz. Recenzowana dysertacja jest dziełem, które wskazuje na dobre przygotowanie Doktoranta do prowadzenia badań naukowych.

Podsumowując, stwierdzam, że recenzowana rozprawa doktorska pt. *Przestrzeń polskich miast jako miejsce spędzania czasu wolnego przez pokolenie Z* napisana przez mgr Leszka Dąbrowskiego pod kierunkiem prof. Stefanii Środy-Murawskiej i prof. Elżbiety Grzelak-Kostulskiej, spełnia wymogi stawiane rozprawom doktorskim w trybie Ustawy z dnia 14 marca 2003 r. o stopniach naukowych i tytule naukowym oraz o stopniach i tytule w zakresie sztuki (tekst jednolity, Dz.U. 2017, poz. 1789).

Przedkładam więc wniosek do Rady Dyscypliny Naukowej Geografia Społeczno-Ekonomiczna i Gospodarka Przestrzenna Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu o przyjęcie rozprawy i dopuszczenie mgr Leszka Dąbrowskiego do publicznej obrony.

Robert Szmytkie

dr hab. Robert Szmytkie, prof. UW